

JOHN STUART MILL DÜŞÜNÜNDE BİREYİN ÖZGÜRLÜĞÜ

Yrd. Doç. Dr. Gökhan AK
Nişantaşı Üniversitesi, İİBF
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
gak2081@yahoo.co.uk

Özet: Özgürlük olgusu, toplumların, bireylerin zihinlerinde olduğu kadar, siyaset biliminin de bünyesinde hayli karmaşıklar ve değişik değerlendirme ve yorumlar yaratan bir kavramdır. Çok farklı algılayış ve bakış açılarının öznesi olabilecek denli hassas bir kavramdır. Modern çağla birlikte toplum ve bireyler için önemi daha da artmıştır. Bu belirginlikte, özgürlüğün değişik boyutlarının organik ilişkileri konuyu hem genişletmekte hem de karmaşıklştırmaktadır. Bu nedenle, özgürlük gibi algılanışta teorik ve daha da ilginç riskli bir siyaset bilimi kavramına tek yönlü bir yaklaşım, kavramı daha net incelemenin olanağı açısından çok daha uygun olabilecektir. Bu çalışmada anılan yol izlenerek, liberal geleneğin filozoflarından John Stuart Mill'in konuyla ilgili görüşlerine başvurulacak ve çağdaş, demokratik, liberal bir toplumda, özgürlük kavramının temelinde var olan "bireysel özgürlük"ün en yalın çizgileriyle ne anlama geldiği Mill'in görüşleri temelinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Özgürlük, Birey, John Stuart Mill, Liberalism, Siyaset Teorisi

LIBERTY OF THE INDIVIDUAL IN JOHN STUART MILL'S THINKING

Abstract: The concept of liberty has a complex meaning as well as width which would require to thoroughly be delved into and handled. Besides, it is possible to analyze this concept either by grounding its diversities one by one, or by analyzing how they are in organic relationship and integrate with one another. However this would be the subject of a very detailed work and it could also carry a risk of non-placed emphasis. Therefore, while grounding a political theory concept which is multi-faceted and theoretical such as liberty, analyzing the issue solely single-sided may be more useful regarding the power of the emphasis. In this study, the ideas of John Stuart Mill who was a philosopher of the liberal tradition will be examined by following a similar method, whereby the meaning of individual liberty which underpines all sorts of other liberties is analyzed in its barest form in line with Mill's ideas and thoughts.

Keywords: liberty, individual, John Stuart Mill, liberalism, political theory

1. GİRİŞ

Özgürlük kavramı, yalnız insan için değil, diğer tüm canlı varlıklar için de kullanılan bir kavramdır. Ancak bu çalışmada, doğanın en üstün varlığı olan insanın, bir başka deyişle bireyin özgürlüğü irdelenecektir. Zira özgürlük, serbesti gibi kavramların peşinde koşmak, insanın milyonlarca yıllık tarihindeki değişmez kaderidir. Sartre'nin (1960: 33) de vurguladığı şekilde; “*İnsan, hür olmaya mahkûm edilmiştir.*” Kuşkusuz özgürlük de, adalet, etik vb. kavramlar gibi, zaman ve uzaya bağlı olarak, diğer deyişle belirli bir tarihsellik içerisinde farklı yorumlanıp tanımlanmıştır. Bu anlamda, insanoğlu, temelde özgürlük olgusundan kaynaklı olarak, siyasî özgürlük, vicdan özgürlüğü, ekonomik özgürlük, mülk edinme özgürlüğü, basın özgürlüğü, söz özgürlüğü, toplantı özgürlüğü, seyahat özgürlüğü gibi farklı özgürlüklere sahip olmak isteyebilir.

Bu anlamda, ilkçağlardan günümüze filozoflar, hukukçular ve politikacıların “özgürlük” üzerine cilt cilt kitaplar yazdığı, sayfalar dolduracak nutuklar söyledikleri görülmektedir. Aynı durumun, insan var olduğu sürece devam edeceğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Özgürlük meselesinin daima güncelliğini koruyan bir mesele olduğu açıktır. Bu öylesine hassas ve göreceli bir meseledir ki, insanın özgür irade ve aklı olduğu sürece, asla çözümlenip bir kenara bırakılamamaktadır. Özgürlük kavramını her ele alıfta yeni görüşler ortaya çıkmakta; her görüşün karşısına da, onun karşıtı, yeni bir mesele olarak kendini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla özgürlük bir yaşama halidir, duygusal alana aittir. Herkes için kabul edilen bir tanımının yapılamamasının nedeni belki de budur. Onun tanımı, yani tanıtılması, kendi öz nitelikleriyle değil, tezahürleriyle olmaktadır. Ömründe *hürriyetsizliğin* ne olduğunu hissetmemiş birine, özgürlüğün ne olduğunu anlatmak pek mümkün olamayacaktır.

Bununla birlikte, özgürlüğün farklı açıklamaları, aralarında bazı ortak nokta ve soruları barındırmaktadır. Bunlara ilk etapta verilebilecek örnekler şunlardır: (1) Özgürlük nedir?; (2) “*İnsan hür müdür, değil midir?*” (Öner, 2005: 13-15)¹ Müteakip ortak sorular ise şu şekilde olabilir: Birey “özgür müdür”? Özgürse, “ne kadar özgürdür? Bu “özgürlüğünün bir sınırı var mıdır? Birey “neden özgür olmalıdır?”

Bu soruların cevaplandırılabilme analizlerine, önce “özgürlük” ve “bireyin özgürlüğü” kavramlarının, liberal gelenek çerçevesinde incelenmesiyle başlanacaktır. Müteakiben çalışma John Stuart Mill'in “özgürlük”, “bireyin özgürlüğü” gibi kavramlara yaklaşımı ve bu konular üzerine olan fikirleri bağlamında geliştirilecek ve analiz derinleştirilecektir. Keza özgürlük olgusu, toplumlar, bireyler açısından çok farklı değerlendirilebilen, değişik algılayış faktörlerine bağlı bir kavramdır. Kültürel ve yerel değerlerle olduğu kadar, toplumların gelişmişlik, kalkınma, modernleşme ve demokratikleşme düzeyleri ile de doğrudan ilişkili olan bu siyaset bilimi kavramı, bu anlamda değişik yönlerden ele alınabilir. Bu kavramın, bu denli geniş ve farklı anlam bütünlükleri ve

¹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde, “özgürlük “ kavramının iki anlamı bulunmaktadır: (1) Herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu, serbestî; (2) Her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi iradesine, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi durumu, hürriyet. Ayrıntı için bkz. <http://tdkterim.gov.tr/bts/> Farklı özgürlük tanımları için bkz. (Akarsu, 1988) ve (Tokatlı, 1973)

algılanışta görüş farklılıkları taşınması ve ayrılmaz bir şekilde yapısal bünyesinde barındırması, onun analizinin de geniş boyutlu araştırmalara ve çalışmalara konu olmasını gerektirmiştir. Ancak söz konusu kavrama ilişkin bu denli geniş tahliller, konunun dağılmasına ve kavrama yönelik vurguların kaybolmasına yol açabilecektir. Bu nedenle, “özgürlük” gibi çok boyutlu bir kavrama yaklaşımda, onu yalnızca belli başlı yönleriyle ele almak daha uygun ve yararlı sonuçlar elde etmemizi sağlayabilecektir.

Dolayısıyla bu ana kabul noktasından yola çıkılarak geliştirilecek bu çalışmada temel amaç, insan özgü özgürlük kavramının temelinde var olan “*birey özgürlüğü*”nin anlam, içerik ve bütünlüğünü, söz konusu alanın ustalarından John Stuart Mill’in görüşleri temelinde incelemek ve bu doğrultuda liberal, çağdaş ve demokratik bir toplumda bireyin özgürlüğünün en yalın çizgilerle ne ifade ettiğini ve anlamını analiz etmeye çalışmak olacaktır.

2. AYDINLANMA FELSEFESİ VE FAYDACILIK AKIMI

“Feodalite”, adını verdiği sosyo-ekonomik ortamın ürünü olan düşünce biçimidir. Din ve kiliseye dönük, gerçek dünyanın dışında kalmış bir düşünce biçimi olarak ekonomik-politik tarihte önemli yerini almıştır. Burjuva sınıfı ise, feodal düzenin bir ürünüdür ve bu düzen içerisinde ekonomik gelişmelere, kentleşme ve sanayi atılımlarına bağlı olarak zamanla gelişmiştir. Burjuva sınıfı, bir süre sonra sermayenin verdiği güçle, sosyal ve ekonomik alanlarda üstünlüğü ele geçirmiştir. Bu da onu tarihte en önemli ve etkin sınıflardan biri yapmıştır. Tamamen maddi köklere dayalı bu gelişme, diğer deyişle yeni bir toplumsal sınıfın ortaya çıkıp siyasal iktidara adaylığını koyması durumu, sosyal tarihte hep yaşandığı şekilde, yeni bir dünya görüşü ile ekonomik-politik toplumsal kuramı da yanında getirmiştir. Bu meyanda, “Aydınlanma Felsefesi”nin, Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan büyük siyasal ve sosyal dönüşüm ile baş gösteren ve liberalizmden Marksizm’e kadar birçok ideolojinin düşünsel temellerini oluşturan bir düşünce sistemi olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak doğal olarak 18. yüzyıla damgasını vuran tek bir ekonomik-politik gelişme, toplumsal ve siyasal kuramdan bahsetmek mümkün değildir. Yine de toplumsal gelişme ve ilerlemede, genel bir eğilimin varlığı da yadsınamaz. Bu eğilim, peşin yargılara dayanan geçmişin değer, anlayış ve geleneklerine karşı duran, evrensel akla dayanan düşüncenin ürünü olan genel yararı ön planda tutma eğilimidir. Dolayısıyla aslında Aydınlanma felsefesinin dayandığı ilkeler, yalnızca burjuva sınıfını değil, asiller, aristokratlar, monarklar, rahipler, kilise gibi eski düzenden yana olanlara karşı tüm insanların evrensel mutluluğunu amaçlayan ve bu evrensel amacı benimsemiş görünen ilkelerdir. Aydınlanma felsefesinin uyandırdığı özgürlük, ilerleme, insanın değeri gibi kavram ve değerler, bu manada tüm insanlığa şamil edilmektedir. Bu anlamda, Sarıca’nın (1983: 91) deyişiyle, insanın, özü gereği bir “değer” olduğu, burjuva felsefesinin temel ilkesini oluşturmaktadır.

Burjuvazinin ekonomik gücü ele geçirdiği zamanda, kendi aklıyla kendi mutluluğuna varabilecek ve onu sağlayabilecek evrensel-tümel insan anlayışına varılmasına esas engel, insanların yasalar önünde eşit olmayışları olduğu görülmektedir. Yasalar önündeki ayrıcalıklar ise, akılcı bir eleştiriye dayanma

gücünden yoksundur. Dolayısıyla bu eşitsizliğe son verilmesinden büyük ölçüde yararlanacak olan burjuvazi, yasal ayrıcalıkların akla aykırılığı fikrini ortaya atmıştır. Buna göre, insanların doğuştan özgür olduğunu, bir takım haklara eşit olarak sahip bulunduğunu kabul etmek gerekir; keza evrensel akıl bunu emretmektedir.

Aydınlanma felsefesinin ilerlemeden yana oluşu, insanın mutluluğa yeryüzünde kavuşabileceğini kabullenmesi ve akılcılığı, o dönemde burjuvazinin olduğu kadar tüm insanlığın da çıkarlarına uygun düşmüştür. Böylece, bu akılcı dünya görüşünün getirdiği özgürlük ve mutluluğa yeryüzünde kavuşmak olanağı, bir yandan ticaretin gelişmesine katkıda bulunurken, öte yandan üretimin artışı sağlamıştır (Sarıca, 1983: 92).

Aydınlanma felsefesinin dayandığı temel ilkeler; ilim ve natür, mutluluk, erdem, akıl ve faydacılıktır. Bunlardan “faydacılık” akımını irdelemek, konumuz açısından açıklayıcı ve aydınlatıcı olacaktır. Faydacılık akımının önde gelen düşünürlerinden İngiliz Jeremy Bentham (1748-1832)’a göre, ancak bireyin rahatlığına katkı sağlayan, onun haz duyma olanağını artıran şeyler, bireyin faydası ile çıkarlarına uygundur. Touchard’ın (1962) vurguladığı şekilde, bu faydacılık anlayışı, ahlakla kişinin çıkarlarını birbirine karıştırmakta, iktisadî sorunları politikadan üstün tutmaktadır.

İngiliz siyasasının temelini oluşturan İngiliz liberalizmi, öğretisi olarak faydacılık felsefesinin bir ürünüdür.² Faydacılığın başlıca temsilcisi Bentham’a göre, tüm sosyal olayları tek bir ilkede toplamak mümkündür; “*Olabildiğince fazla mutlu olmanın çarelerini aramak ve bulmak.*” Bentham, Adam Smith’in tanımlaması paralelinde ve uygunluğunda, iktisat siyasetini, “*en fazla zenginlik yaratarak, mümkün olduğu kadar fazla mutlu olmayı sağlama yollarının bilinmesi*” olarak tanımlamıştır. Özellikle Jeremy Bentham ve John Stuart Mill’in temsil ettiği faydacılar, yurttaş özgürlüklerini savunarak, demokratik idealler çerçevesinde egemenliğin bireylerin temel hak ve özgürlüklerine saygı göstermesi gerektiğinin altını çizmişlerdir. Tüm bu değerler, bununla birlikte, mutlak gerçeklikler olarak değil, ama yalnızca evrensel mutluluk hedefine doğru adımlar olarak görülmüştür (Sahakian, 1995: 195-196).

Dolayısıyla İngiliz liberalizminin gelişiminde diğer görüş ve etkiler yanında faydacılık felsefesinin de rolü olduğunu söylemek mümkündür. İngilizlere göre demokrasi ve liberalizmin gerçekleşmesi için ne toplum sözleşmesi varsayımına ne de İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sine gerek vardır.³ İyiyi kötüden ayırabilmek için “yararlı olup olmadığı”na bakmak yetmektedir. İnsanlara egemen olan doğa yasası, mutlu olmanın yollarını arayıp bulmak olduğuna göre,

² Nitekim siyaset ile felsefe arasında kopmaz bir bağ bulunmaktadır. Örneğin Platon’un “Devlet” başlıklı eseri, siyaset ile felsefe arasındaki bağı açıkça ortaya koymaktadır. Platon’a göre gerek özel yaşamı, gerekse kamu yaşamını düzene koyacak olan felsefedir (Sarıca, 1983: 22).

³ Hâlbuki bugün geldiğimiz noktada, bütün siyasî sorunların çözümünün, düşünce ve ifade özgürlüğü haklarının sorunsuz işlemesiyle başladığının farkına -hayli acı ve arzu edilmeyen tecrübelerle de olsa- varmış durumdayız. Nitekim İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sine göre yeryüzündeki her birey, düşünce ve ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, herhangi bir müdahale olmaksızın kişinin fikirlerinin olmasını, herhangi bir sınırlama olmaksızın bilgiyi ve düşünceyi her türlü araçla araştırmayı, edinmeyi ve başkalarına aktarmayı içerir. İfade ve düşünce özgürlüğü ise, insanın sahip olduğu temel haklardan yalnızca ikisidir.

mutluluğun sağlanmasına yardımcı olan yönetim iyidir, mutluluğun gerçekleşmesini engelleyen ise kötüdür. Kolektif mutluluk da, kişilerin mutluluğunun toplamından başka bir şey değildir.

Ne var ki, İngiltere’de 1840’larda sosyo-politik bir bunalım baş gösterir. Sanayileşmenin getirdiği sosyal sorunların çözümüne faydacılık tek başına yetmemiştir. John Stuart Mill (1806-1873) de işte tam bu dönemin düşünürüdür. John Stuart Mill, hem devlet müdahalesinden hem de çoğunluğa karşı bireyin savunulmasından yanadır. Bu nedenle görüşlerinde çelişkiye düştüğü sanılabilir. Ancak Mill, çoğunluğun azınlığı ezmesine karşı çareler aramıştır. Bütün insanlığın bile bir aykırı düşünceyi susturmaya hakkı olmadığını ileri sürmüştür. Mill, eğitim ve öğretimin, bireyin ruhunda kurabildiği bağlar ölçüsünde, özel mutlulukla genel mutluluk arasında bir uyum sağlanabileceğine inanmaktadır. Liberalizm, sadece yürürlükteki düzene seyirci kalmak değildir. Özgürlüğün koşullarını da yaratmak zorunludur. Zira Mill’e göre, liberal yönetimin arkasında liberal bir toplumun bulunması şarttır (Sarıca, 1983: 111-113).

3. JOHN STUART MILL’İN HAYATI VE ESERLERİ

1806-1873 yılları arasında yaşayan John Stuart Mill, ünlü bir İngiliz filozof, iktisatçı ve siyasetçidir. Londra’ da doğan Mill, İngiliz faydacı teorisyeni James Mill’in en büyük oğludur.⁴ Babası tarafından katı ve yoğun bir eğitime tabi tutulmuştur. Bu kapsamda, babasının sıkı bir disiplin altında evde eğittiği Mill, üç yaşında Yunanca öğrenmeye başlamış, sekiz yaşına geldiğinde ise, birçok Yunanca kitabı okumuş durumdadır. James Mill, oğluna felsefe, mantık ve tarih de öğretir. Ne var ki, yaşlıları çember çevirir ve bisikletle gezerken evde aldığı katı eğitimle kitaplara gömülerek çocukluğunu yaşayamayan Mill, bunun sonucu olarak, daha 20 yaşında iken, Coleridge ve Alman İdealistleri’nden etkilenerek daha beşeri bir felsefe geliştirmiştir. Ancak tüm bu yaşanan ağırlıkların da bir bedeli vardır. Nitekim 20’li yaşlarda ağır düşünsel travmalar altında zihinsel bir yıkıma uğrayan Mill, büyük bir bunalım geçirir; ancak bunları bir süre sonra atlatır ve iyileşir.

John Stuart Mill, yetişme döneminde Jeremy Bentham’ın felsefesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bentham, “Yararcılar” olarak bilinen bir düşünürler grubu içindedir ve bu grup, iyi davranışın insana zevk veren davranış olduğuna inanmaktadır. Bu düşünceye göre, çok sayıda insanı hoşnut eden bir iş, en yararlı iştir. Mill’in siyasete karşı duyduğu büyük ilgi ise, emekçi halkın çalışma ve yaşam koşullarını iyileştirmenin yollarını bulma arayışından kaynaklanmaktadır. Yaşamın her alanında eşitlikten yana olan ve *On the Subjection of Women* (Kadınların Tahakküm Altına Alınması Üzerine) adlı kitabını 1869 yılında yazan

⁴ “En fazla insanın en büyük mutluluğu” prensibiyle Bentham tarafından oluşturulan faydacılık akımı, temelleri John Locke’a kadar dayanan deneycilik akımının ahlakî ve siyasî konulara iyiden iyiye yoğunlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bentham, bireyin çıkarlarının toplumun çıkarlarıyla örtüştüğünü savunmaktadır. Bu görüşlerinde Bentham’ın en büyük destekçilerinden olan James Mill de, oğlu John Stuart Mill’i faydacılık akımına paralel öğretiler sunarak yetiştirmiştir. Ayrıntı için bkz. (Mill, 1924)

Mill, kadınların eğitilmeleri ve oy hakkı elde etmeleri konusunda da mücadele etmiş bir düşündürdür.⁵

İçinde demokratik rejimlere bakış ile ilgili hayli detaylı ve önemli düşünceleri barındıran *Temsili Hükümet Üstüne Düşünceler* kitabını ilk olarak 1861 yılında yazan Mill (1946), sosyalist olmamasına rağmen, ilk sosyalistlerin geliştirdikleri kuramlara ilgi duymaktadır. *On Liberty* (Özgürlük Üzerine) (1859) adlı denemesinde bireyin haklarının yasalarla hangi ölçülerde sınırlanabileceği konusunu ele alan Mill, ekonomi konusundaki görüşlerini ise, bu konudaki en önemli yapıtı olan *Principles of Political Economy* (Ekonomi Politikin İlkeleri) (1848) adlı kitabında açıklamıştır.

Mill'in, siyasal hayatla ilgili vurguladığımız bu -başlıca- eserleri, liberal fikriyatın gelişiminde güçlü bir etki yapmıştır.⁶ Mill'in değişken ve karmaşık eserleri, klasik ve modern liberalizm ayrımını belirginleştirmiştir. Onun devlet müdahaleciliğine ilişkin güvensizliği bariz biçimde 19. yüzyılın ilkelerinden kaynaklanmaktadır. Ve kadınların genel oy hakkına veya işçi birliklerine duyduğu sempati kadar,⁷ bireysel hayatın niteliği üzerindeki vurgusu da, açıkça 20. yüzyıldaki sosyo-politik gelişmeleri bekleyecektir (Heywood, 2011: 75).

Reformcu görüşleri savunurken özellikle bölüşümü ve gelir dağılımındaki adaletsizliği de dile getiren Mill, kadın hakları savunucusu olan eşi Harriet Taylor'un ölümünden sonra tamamen siyasal reformların gerçekleşmesi için çalışmıştır. 1865-1868 yılları arasında Parlamento'ya seçilen Mill, düşüncelerini uygulama alanına koymaya yarayacak uygun siyasal bir ortama kavuştuktan sonra, ABD'deki köleliğe ve İngiltere'deki yolsuzluklara karşı çıkmıştır. Sınırlamaların kaldırılarak oy hakkının yaygınlaştırılması için de çaba gösteren mill, 1868'deki genel seçimde yeniden seçilemeyince politikadan çekilmiştir. Güneydoğu Fransa'daki Avignon kentine yerleşmiş ve yaşamının kalan bölümünü okuyarak, yazarak ve yaban çiçekleri üzerine bir araştırma yaparak geçirmiştir (Örs, 2009: 22).⁸

4. LIBERALİZM VE ÖZGÜRLÜK

“Liberal” terimi, 14. yüzyıldan bu yana kullanılmaktadır; ancak çok çeşitli anlamlara geldiğini de gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim Latince *liber*, özgür insanlar sınıfı, yani ne serf, ne de köle olan insanlar anlamındadır. Liberal sözcüğü, 18. yüzyılın sonuna dek “özgür insana yaraşan” anlamında kullanılmıştır; dolayısıyla bu geçmiş dönemlerde insanlar, liberal sanatlardan,

⁵ Mill'in, 25 yaşındayken, Harriet Taylor adında evli bir kadına duyduğu tutkulu bağlılığın karşısında, hayatı boyunca sorgulayıcı savlarla eleştireceği basmakalıp gelenekler mevcuttur. Aynı zamanda Mill'in hissettiği bu bağlılık, kadın-erkek eşitliği hakkındaki *Kadınların Bağımlılığı Üzerine* adlı kitabında, kadın haklarını Platon ve Epikuros'tan sonra (yaklaşık 2000 yıl sonra) ilk defa gündeme getiren düşünür olmasına da yol açmıştır. Bu meyanda Mill'in, 1866 yılında İngiliz parlamentosuna verdiği dilekçeyle kadınlara oy hakkı hareketini başlatan ilk parlamenter olduğunu da unutmamak gerekir.

⁶ Mill'in siyasal düşüncesiyle ilgili yetkin bir eser olarak bkz. (Fenn, 1987)

⁷ Mill'in, kadın ve işçilerin haklarına ilişkin içine düştüğü ikilem ve çelişkileri irdeleyen çalışmalar olarak bkz. (Hughes, 1979: 523-542; Geçit, 2013: 105-127)

⁸ Mill'in yaşam öyküsünü değişik yorumlarla aktaran bir çalışma olarak bkz. (Buckley, 1990: 223-231)

liberal uğraşlardan, liberal eğitimden söz etmişlerdir. Böylelikle liberal, zamanla entelektüel açıdan bağımsız düşünceli, geniş görüşlü, cömert, hoş görülü kişi anlamını kazanmıştır (Örs, 2009: 49).

Ayrıca “liberal”, sosyal tutumları ifade etmek için, açıklık ya da açık görüşlülüğü ima etmek için de kullanılmaktaysa da, yine de çoğu zaman, ısrarla, özgürlük ve tercihle ilgili fikirler ile ilişkilendirilmiştir (Heywood, 2010: 41). “Liberalizm” ise, siyaset teorisinde kullandığımız diğer birçok terime nispetle oldukça yenidir. Avrupa kaynaklı, İspanyolca’dan türetilmiş bir kelime olmakla beraber, aslı Latince’dir. İspanyolca’dan İngilizce’ye geçmiş ve ilk defa 19. yüzyılın başlarında siyasî terminolojiye girmiştir. Kelime, önceleri İngiltere kaynaklı (ulusal) olmayan politikaları ifade etmek amacıyla kötileyici-suçlayıcı bir anlamda kullanılmıştır. Garip ve ilginç bir şekilde, izleyen yıllarda İspanyollar “liberal” sıfatını İngiltere menşeli politikaları nitelendirmek amacıyla kullanmaya meyletmiş ve Locke’cu anayasal monarşi ve parlamenter yönetim ilkelerini savunan milletvekillerini “liberales” olarak adlandırmışlardır (Cranston, 1954: 67).

Zamanla kullanımı yaygınlaşan kavram, yüzyılın ortalarına ve sonlarına doğru siyaset sözlüğüne iyice yerleşerek, “laissez faire, laissez passer” (bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler) ifadesinin yerini almış ve düşünce özgürlüğünü, ifade özgürlüğünü, basın özgürlüğünü ve serbest ticareti savunanların adlandırılmasında kullanılan etiket haline gelmiştir (Mises, 1952: 38).

Siyasetin olmazsa olmazı olarak liberalizm, muhtemelen 19. yüzyıldan önce var olmamış idi; ancak liberalizm, daha önceki üç yüzyılda gelişen fikirler ve teorilere dayandırılmıştır. Liberal fikirler, Avrupa’da feodalizmin çöküşü ve onun yerine gelişen bir piyasa toplumunun veya kapitalist toplumun bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve liberaller, mutlakıyetçiliğin yerine anayasal, daha sonra da temsili demokrasiyi savunmuşlardır. Dinde vicdan özgürlüğü hareketini desteklemişler ve yerleşik kilise otoritesini sorgulamışlardır.

Felsefi düzlemde özgürlük, eşitlik, bireysellik ve rasyonellik ilkelerini savunan liberalizmin temel değeri olan *özgürlük* kavramının içeriği farklı tarihsel dönemlerde değiştiği için, liberalizmin spesifik programlarının da farklı tarihsel dönemlerde değişiklik göstermesi doğaldır. Ancak nihai hedefi, yani özgürlük, tıpkı insan doğasının iyiliğine, insanın rasyonelliğine ve dolayısıyla “insanların ahlakî eşitliğine” inancı gibi, değişmeden kalmıştır (Örs, 2009: 50).

Liberal gelenek, bireylerin ve politik haklarına verdiği önemle diğerlerinden ayrılmaktadır. Liberaller, inanç, konuşma, örgütlenme, meslek ve daha yakın tarihlerden itibaren, cinsiyet özgürlüğü dâhil olmak üzere, devletin müdahale etmeyeceği temel bir kişisel özgürlük alanı ve bunu yanı sıra başkalarının bu alana verebilecekleri zararlardan korunmayı talep ederler (Kymlicka, 1998: 13).⁹ Bu bağlamda, liberal değerlerden birisi “bireysel özerklik”tir. Liberalizmin bir diğer belirleyici özelliği ise, belli temel özgürlükleri tek tek her bireye tanımasından

⁹ Liberalizmin önde gelen felsefi temsilcileri arasında; John Locke, Immanuel Kant, Benjamin Constant, Wilhelm von Humboldt, John Stuart Mill, T.H. Green, L.T. Hobhouse ile savaş sonrası dönemden ise Isaiah Berlin, H.L.A. Hart, John Rawls ve Ronald Dworkin gibi düşünürler sayılabilir.

gelir. Özellikle, insanlara hayatlarını nasıl sürdüreceklerine ilişkin geniş bir seçim özgürlüğü verir (Kymlicka, 1998: 15, 135).

Amerikan ve Fransız devrimlerinin liberalizmin tarihinde kritik bir önemi vardır. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, Locke'un doğal hukuk teorisini dillendirmiştir.¹⁰ İlk ABD anayasası, Montesquieu'nün güçler ayrılığı ilkelerini içermiş ve halkın etkili bir yönetim yaratabileceğine işaret etmiştir. İngiltere'deki "Haklar Bildirgesi" (Bill of Rights) ise, bireyin kişiliğini ve haklarını güvence altına almıştır. Aristokrasinin özel ayrıcalıklarını ortadan kaldıran ve yönetim mevkilerini liyakate dayandıran 1789 Fransız Milli Meclisi, yasa karşısında eşitliği savunan liberal ideali gerçekleştirme amacını gütmüştür. Aynı zamanda, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni yayınlayarak, bireyin hakları ve saygınlığı güvence altına alınmış ve kralın iktidarını sınırlandıran bir anayasa ilan edilmiştir. Her iki devrim de, açıkça, bir diğer temel liberal ilke olan mülkiyet haklarına saygı gösterilmesini talep etmiştir. (Örs, 2009: 56). Bu bağlamda, liberalizmin temel ilkeleri, hiç tartışmasız bireysel özgürlük ilkeleridir (Kymlicka, 1998: 128).¹¹

Liberal demokrasi de, klasik liberalizm gibi, ilke olarak bireysel hakların ve özgürlüğün önemini savunur ve liberal özgürlükleri güvence altına alan bir anayasal çerçeve içinde yönetimin sınırlandırılmasının önemini vurgular. Ancak konumuz açısından burada karşımıza çıkan önemli bir problem de, bir anayasa yazılmasının bireylerin haklarını kamu gücüne karşı korumaya yeterli olup olmayacağıdır. Bu anlamda, özgürlükçü filozof John Stuart Mill'in, *Utilitarianism, On Liberty and Considerations on Representative Government* (1964) adlı eserinde, anayasanın yazılı olmayan kurallarının, diğer deyişle ülkenin pozitif siyasî ahlakının özgürlükçü bir siyasî sistem yaratmadaki öneminden ve egemenliğin aşırı ve saldırgan biçimde kullanılmasını önlemedeki rolünden söz ettiği göze çarpmaktadır (Yayla, 2004: 126).¹²

Liberal için demokrasi, bireysel hakları ve çıkarları ve özgür eylemi koruduğu ölçüde değerlidir. Aslında, çoğunluğun diktası ve azınlık ile bireyin bu diktaya karşı korunması, Alexis de Tocqueville ve John Stuart Mill'den beri liberal demokrasi gündeminin önemli bir maddesini oluşturmaktadır (Örs, 2009: 72-73). Liberal demokrasiler, vatandaşlığı kapsamlı evrensel bir kimlik olarak göremez; zira, (1) John Stuart Mill'in ve Ralph Waldo Emerson'ın fark ettikleri gibi, "insanlar eşsizdir", kendi kendilerini oluşturan, yaratıcı bireylerdir; (2) ayrıca insanlar "kültür taşıyıcı"dır ve oluşturdukları kültürler geçmişteki ve şimdiki kimliklerine bağlı olarak farklılık gösterir (Taylor, 2010: 29).

Bireyin üstün derecedeki önemine olan inanç, doğal olarak bireysel özgürlüğe adanmayı gündeme getirmiştir. Liberaller için bireysel özgürlük, ki burada hem özgürlük (freedom), hem de serbesti (liberty) kelimesi birbirini yerine kullanılabilir, üstün siyasî değerdir ve liberal ideolojide birçok açıdan birleştirici unsurdur (Heywood, 2010: 45). Nihayetinde etimolojik olarak "liberalizm" ve "liberty"

¹⁰ John Locke'un, doğal hukuk teorisinin özü şu görüşüdür: "Birey doğuştan özgürdür."

¹¹ John Stuart Mill, aynı zamanda ekonomik düşünce tarihi içinde önemli bir yere sahip bir politik iktisatçıdır. Bu anlamda, Mill'in adalet ve mülkiyet haklarına ilişkin bir çalışma olarak bkz. (Özgür, 2009: 149-165)

¹² Konuyla ilgili ayrıntı için bkz. (Kukathas vd., 1990)

(özgürlük) kelimeleri arasında bir bağlantı, bir birleşme bulunduğu söylenebilir. Waldron'a (1987: 129) göre, gerçekten de bireysel özgürlüğün önemi hakkındaki ortak bir kanaat, çoğu liberalizm yorumlarının kalbinde yatmaktadır.

Liberal düşünce geleneğinde özgürlük, hemen hemen her yazarın önemle ve özenle vurguladığı değerlerin en başta gelenlerindedir. Bir başka deyişle, liberalizmde en fazla kıymet verilen değer özgürlüktür (Yayla, 2002: 161). Özgürlük aynı zamanda hoşgörü, tolerans ve özel hayat gibi daha başka değerlerin ve anayasacılık, kanun hâkimiyeti gibi kurumsal yapılaşmaların da kaynağıdır (Arblaster, 1084: 55). Bundan dolayı, liberalizmin özünde bir özgürlük teorisi olduğunu söylemek mümkündür.

Nitekim fikirlerine göz attığımız 19. yüzyıl liberal düşünürlerinin hepsinin sosyal teorilerinde özgürlüğün, teorinin etrafında şekillendirdiği bir odak noktasının varlığı görülmektedir. 20. yüzyılın liberal yazarları da aynı geleneği sürdürmektedir. Örneğin Berlin (1969: 118-172), "Two Concepts of Liberty" (İki Özgürlük Kavramı) adlı klasikleşmiş makalesinde, liberalizmi belirli bir özgürlük anlayışının teori ve pratiği olarak karakterize etmektedir. Hayek (1960) de, bütün eserlerinde, özellikle de "The Constitution of Liberty" (Özgürlüğün Temel Yapısı) başlıklı eserinde bir özgürlük teorisi olarak klasik liberalizmi sistematize etmektedir. Friedman (1988: 48) ise, "Liberal için uygun araçlar, herhangi bir başka biçimin uygun olmadığını belirten gönüllü işbirliği ve özgür tartışmadır. İdeal olan, sorumlu bireyler arasında özgürce ve tartışma temeli üzerinde varılan tam fikir birliğidir." vurgusunu yapmaktadır. Buna göre, Friedman için özgürlük, liberal geleneğin "vazgeçilmez ve olmazsa olmaz" bir öncül koşuludur. Ayn Rand, David Friedman, Robert Nozick, Murray Rothbard gibi diğer çağdaş klasik liberal yazarların yazılarında da özgürlüğün vazgeçilmezliği tekrar tekrar vurgulanmaktadır. Şu halde, klasik liberalizm için, gerçekten aynı zamanda bir özgürlük teorisi demek abartı olmayacaktır.

Kuşkusuz, özgürlük, yalnızca liberalizmin sahip çıktığı bir değer değildir. Siyasal düşünce tarihinde sosyalizmden faşizme kadar, neredeyse bütün sosyal teorilerin "özgürlük" kavramını benimsediği görülmektedir. Ancak her bir teorinin özgürlük anlayışı farklıdır ve "özgürlük" kelimesiyle her zaman aynı şeyin kastedilmediği de açıktır (Yayla, 2002: 162).

Özgürlüğün entelektüel geleneğine göz atıldığında, bugünkü özgürlük anlayışının esaslarının ilk defa Antik Yunan'da ortaya çıktığı görülmektedir. Bu özgürlük kavramı Yunan filozoflarının ve tarihçilerinin eserleriyle önce Romalılar'a, sonra Modern Avrupa ve Amerika'ya geçmiştir (Mises, 1956: 91). Ancak Anglo-Sakson özgürlük anlayışı ile Kıta Avrupa'sının özgürlük kavramları farklı çizgilerde gelişmiştir. İngiliz ve Amerikan liberal geleneklerinde özgürlük kavramı birey ve bireysellik kavramına bağlanmıştır. Oysa Avrupa geleneğinde özgürlük kavramının bağlantılı olduğu kavram "akıl"dır. Buna göre, kendilerini aklın buyruğuna göre yönetenler özgürdürler; yalnızca ihtiyaçlar ve duyguların itisine uyanlarsa özgür olmaktan çıkarlar (Dewey, 1987: 28).¹³ Bu meyanda

¹³ Dewey'in bu ayrımının, gayet isabetli olmakla beraber, genel bir trende dikkat çektiği ve bu trendin oldukça fazla ve önemli istisnalarının bulunduğu da unutulmamalıdır. Örneğin Tocqueville, Constant, Bastiat, Humboldt gibi yazarlar, Avrupalı olmalarına karşın, Anglo-Saksonların özgürlük anlayışını benimsemişlerdir. Bu çizgideki yazarların en önemlisi ise,

Mill'in (2009: 37) de, liberal düşünce geleneğinin rasyonalist kanadında yer aldığı kabul edilir. Mill'in tecrübeyle aklı birleştirmeye yönelik gayretlerine rağmen, akla öncelik verdiği görülür.

Aydınlanma Çağı'nda ve izleyen dönemde liberalizmin özgürlük anlayışı ve ona dayanan liberal sosyal teoriler, yetkin düşünürler tarafından son derece etkili eserlerle geliştirilmiş ve işlenmiştir. Bu bağlamda, özgürlük tarihindeki *abidevi* eserlerden özellikle söz etmek uygun olacaktır. Bunlardan ilki, bu alanın ilk önemli eseri olmakla birlikte, genelde çok daha az bilinen John Milton'un 1644'te kaleme aldığı *Areopagitica*'sıdır¹⁴ (Yayla, 2002: 171-172). Bu anlamda, 1644'te John Milton'la başlayan özgürlük düşünce tarihi, daha sonrasında sırasıyla John Locke'un 1689'da yazdığı *Hükümet Üzerine İki Deneme* (Two Treatises of Government), Charles Montesquieu'nun 1748'de kaleme aldığı *Kanunların Ruhunu* (The Spirit of the Laws), Jean Jacques Rousseau'nun yazdığı *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Temeli ve Kökenleri* (Discourse on the Origin and Basis of Inequality Among Men) (1754) ile Toplum Sözleşmesi (The Social Contract) (1762), Jeremy Bentham'ın 1780'de yayımladığı *Moral ve Yasama Prensiplerine Giriş* (Introduction to Principles of Morals and Legislation) başlıklı eserleri ile sürdürülüp zenginleşmiş ve en sonunda da John Stuart Mill'in *Essay On Liberty* (Özgürlük Üstüne) ([1859] 1972) başlıklı eseri ile taçlandırılmıştır.

Çeşitli broşürler yazan Milton'un en iyi bilinen broşürü olan *Areopagitica*, yayın özgürlüğünün özgün bir savunusudur. İlk yıllarında pek ilgi gösterilmeyen eser, daha sonraları Mill'in *Özgürlük Üstüne*'siyle birlikte, İngiliz düşüncesinde, düşünce özgürlüğü için öne sürülmüş klasik bir kanıt niteliğini kazanmıştır (Sabine, 1969: 192). Çalışmamızın konusu olan Mill'in özgürlük anlayışı ve bireyin özgürlüğü üzerine düşüncelerine ilişkin hususlar da, müteakip kısımlarda detaylı olarak irdelenecek ve ortaya koyulacaktır.

Özgürlük, birey ve bireysellik gibi kavramlar liberal teoriler açısından nasıl ele alınmıştır? Görülmektedir ki, liberal siyasî teoriler, klasik olarak düşünüldüğü gibi, modern bireycilikten ayrılamazlar; bireye, toplumsal grup karşısında değer verirler. Bu nedenle, liberalizm, bireyin karşısında toplumsal gruba eğilimli (bazen holist olarak adlandırılan) siyasetin daha kolektivist bakışına karşı çıkmaktadır (Berten vd., 2006: 189).

Liberal siyasal felsefe, bireysel özgürlükleri, tüm siyasal pratikleri haklı kılan ve yönlendirmek durumunda olan yüksek ahlak ilkesi haline getirir; bu yüzden de çoğu kez bireyci olarak nitelenir. Zira siyasal kurumlar ve bunların yurttaşlara getirdiği yükümlülükler, yurttaşların özgürlüklerini sağlamayı amaçladıkları ölçüde meşrudurlar. Kymlicka'ya (1989: 76-77) göre, liberal bir toplumda, ortak

şüphesiz Hume'dan etkilendiği belirtilen ve rasyonalizmle bireyciliği bağdaştırarak, bireyin insan olarak değerini vurgulayan Kant'tır. Ayrıca tersine istisnalar da bulunmaktadır ve bizzat Amerikalı yazar Dewey'in kendisinin Anglo-Sakson geleneğinden ziyade, Kıta Avrupası geleneğine yakın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

¹⁴ Ayrıntı için bkz. J. A. St. John (Ed.), *John Milton'un Düzyazıları Vol. II*, H.G. Bohn, London, 1848-1853, s. 8-13, 16. İngiliz İç Savaşı (1649-1660) sırasında ve Hükümdarsız Dönem'de, büyük İngiliz Püriten şairi John Milton (1608-1674) sık sık "özgürlüğü" korumak için sesini yükseltmiştir. *Areopagitica* (1644) adlı eserinde 1643 Haziranında basına katı bir sansür getiren Presbiteryen Parlamento'ya karşı yayın özgürlüğünü savunmuştur. Ayrıntı için bkz. <http://dusuncetarihi.com/makale/areopagitica>

iyilik, her birinin eşit olarak dikkate alınması koşuluyla, tercihlerin kombinezonu sürecinin sonucudur. Ortak iyinin, her bir bireyin özel iyiliği değil, bilâkis her bireyin özel iyiliğinin, yani tercihlerinin ne olduğu konusunda özgür değerlendirmesi dikkate alınmadan tanımlanması söz konusu değildir.

Modern siyaset felsefecilerinin çoğunluğu, özgürlüğü temel ilke düzeyine yükseltmiştir. Buna göre, bir toplum, eğer üyeleri özgürce yaşıyorlarsa ve siyasal eylemin amacı bunun olanaklı olduğu koşulları gerçekleştirebiliyorsa, adildir. Lukes'in (1991: 50-70) de belirttiği gibi, bu iki ilke (özgürlük ve eşitlik), birbirinden ayrılamaz oldukları halde, iki farklı değişkene yol açarlar: Özgürlük insanda onurlandırılması gerekene, eşitlik bu değişkenin dağıtılma biçimine. Modern filozofların çoğu, bu iki değişkeni, "özgürlük herkes için eşit olmalıdır" düşüncesinde birleştirmişlerdir. Dolayısıyla bu eşit özgürlüğün içeriğini nasıl tanımlayabiliriz? Berlin'in (1990: 167-218) açık bir şekilde gösterdiği gibi, siyasal felsefenin alanı iki özgürlük anlayışıyla kutuplaşmaktadır: (1) Birisi olumsuz; bu anlayışta özgürlük tüm toplumsal baskılara karşı kurtuluş olarak düşünülmüştür; (2) İkincisi olumlu; bu anlayışta özgürlük bireyin kendi kendine gelişimini belirler, birey ancak kendisini geliştiren bir toplumsal ortamda gerçekleşebilir.

Liberaller için bir toplumda siyasal kurumların meşru tek amacı, bu toplumu oluşturan bireylerin en çok özerkliklerini gerçekleştirmektir. Demek ki Larmore'nin (1990: 343) de vurguladığı gibi, liberalizm bireyci bir ilkeye dayanmaktadır:

"Her özdeksel iyi yaşam kavrayışına yani özgül bir amaçlar, anlamlar ve eylemler yapısı içeren her somut yaşam biçimine (örneğin sanata adanmış bir yaşam ya da bir mesleğe, özel bir dine adanmış bir yaşam) her zaman yalnızca olumsal ve asla oluşturucu olmayan bir bağlılığı korumak zorundayız. Bu tür yaşam biçimleri ancak yarı deneysel bir tutum içinde eleştirel bir kopuş durumundan hareketle seçilmişlerse gerçek bir değere sahip olabilirler."

İlk dönem liberallere göre özgürlük, doğal bir haktır; gerçek bir insani varoluşu sürdürmek için zorunlu bir gereksinimdir. Ayrıca özgürlük, bireylere, nerede yaşayacağı, kim için çalışacağı, neyi satın alacağı gibi daha birçok çeşit tercih marifetiyle kendi çıkarlarını gözetme fırsatı da tanır. Liberaller daha sonra özgürlüğü, insanların beceri ve yeteneklerini geliştirip, potansiyellerini gerçekleştirebilecekleri yegâne koşul olarak görmüşlerdir. Ancak liberaller, bireyin mutlak anlamda özgürlük hakları olduğunu kabul etmezler. Özgürlük sınırsız olduğunda, bir "ruhsat"a, diğerlerini taciz etme hakkına dönüşebilir (Heywood, 2010: 45). Mill'in özgürlüğün sınırları hakkındaki görüşleri ise, çalışmanın "John Stuart Mill'in Özgürlük Anlayışı" bölümünde detayıyla irdelenecektir.

Bu kısmın sonunda, bitirmeden önce, Mill'in *Hürriyet Üstüne* (2009) adlı ünlü eserine ilişkin geçmişte Türkiye'de ne gibi gelişmeler yaşandığına kısaca bir göz atmanın da ilginç olacağı düşünülmektedir:

"İngiliz yeni liberalizminin farkında olunmasına rağmen, Türkiye'de liberal literatürde iki savaş arası dönemin ne öncesinde, ne de içinde bu akımın devlerine herhangi bir referans görüldü. Spencer'dan başka, İngiliz liberal literatüründen sadece John Stuart Mill'e referans yapıldı. Kendini"

“Mill’in şakird-i marifeti” olarak niteleyen Rıza Tevfik (1909), 1909’da Mill’in özgürlük anlayışı üzerine bir makale kaleme aldı (Fındıkoğlu, 1963: 3). Mill’in *On Liberty* (Özgürlük Üstüne) (1927) adlı eseri Türkçe’ye Yalçın tarafından 1927 gibi görece geç bir tarihte çevrildi. Milli Eğitim Bakanlığı Ahmet Ağaoğlu’nun kızı Tezer Ağaoğlu’nun (1931) Mill’in hayatı üzerine lise öğrencilerine yönelik bir kitap yazmasını kabul etti ve kitabı 1931’de yayımladı.” (Bakırezer, 2005: 139-163)

5. JOHN STUART MILL’İN LİBERALİZM ANLAYIŞI

Savundukları hakların küçük bir azınlık tarafından kullanılıyor olmasından pek rahatsız olmayan 19. yüzyıl liberalleri, yoksul kitlelerin yoğun eleştirileri karşısında akıllarını başlarına toplamış ve “Laissez faire” politikalarına katı bağlılıktan vazgeçmişlerdir. Sonuç ise, 20. yüzyılın demokratik, sosyal refah liberalizmine yakın bir “çağdaş liberal” ideolojinin şekillenmesi olmuştur. Nitekim 1870 ile 1930’lar arasında, modern toplumların değişen koşullarıyla baş edebilmek için başlıca iki liberal strateji -sosyal liberalizm ile neo-klasik liberalizm- ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, 19. yüzyıl klasik liberalizmi ile 20. yüzyıl sosyal refah liberalizmi arasında köprü kuran düşünürün, liberalizmi geniş ufuklu bir biçimde tanımlayan John Stuart Mill olduğu söylenebilir (Örs, 2009: 74-78). Keza Mill gibi liberaller, bireyler arasında sosyo-ekonomik eşitsizliklerin etkisini azaltabilmek, bireyin kendi potansiyelini gerçekleştirebilmesini mümkün kılabilen bir düzeye erişebilmesini sağlayabilmek için, sosyal adalet ve refah devleti kavramlarını mümkün kılabilen bir yorumun kapılarını açmışlardır (Yılmaz, 2005: 576).¹⁵

Bu meyanda Mill’in *Hürriyet Üstüne* (On Liberty) (2009) adlı yapıtı bireysel özgürlük savunusunun klasik metni olarak kabul edilmektedir. Örneğin Skousen (2003: 134), Mill’in bu eseriyle ilgili olarak şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“Mill’in *Özgürlük Üzerine* adlı küçük kitapçığı “insan bireyselliğinin en akıcı, en önemli ve en etkili ifadesi” olan bir felsefe klasiği olarak kabul edilir. Eser, devlete karşı olmaktan çok, ahlaki dayatmacılığa karşı bir protesto ve Victoria çağından kalan geleneklerin reddidir. Öte yandan Mill, toleransı, şüpheciliği ve özgür düşüncüyü savunmuş; kadınların oy kullanabilme, kamu görevlerine gelebilme ve tüm mesleklere girebilme hakkı lehine tavır koymuştur.”

Hürriyet Üstüne’de (Essay on Liberty) Mill (1972; 2009), düşünce ve ifade özgürlüğünün, muhalif düşüncelere hoşgörünün rasyonel, ahlakî ve uygar yurttaşın temel özellikleri olduğunu savunur ve ne devletin ne de halkın çoğunluğunun, başka birisine zarar vermeyen bir bireyin özgürlüğüne müdahale hakkının olmadığını vurgular. Ona göre, bir görüşü susturduğumuz zaman, hem bugünkü hem de gelecekteki kuşaklara zarar vermiş oluruz. Mill, “adına layık biricik özgürlüğün, başkalarının özgürlüğünü kısıtlamaya kalkışmamak ya da onların özgürlüğe kavuşma çabalarını engellemek kaydıyla, kendi iyimizi kendi bildiğimiz biçimde gerçekleştirmek” olduğunu savunur. Üstelik Mill’in

¹⁵ Mill’in adalet, sosyal eşitsizlik ve endüstriyel demokrasi konuları üzerinden sosyalizm hakkında geliştirdiği fikirlere ilişkin çalışmalar olarak bkz. (Claeys, 1987: 122-147; Ekelund ve Tollison, 1976: 213-231)

çağdaşlarından çok önemli bir farkı daha vardır. Bu da, kadınlara oy hakkını savunmasıdır. Mill, başkasını köleleştirenlerin kendilerinin de hiçbir zaman kölelikten kurtulmayacaklarını söylerken, insanlık tarihinin her şeye rağmen gelişmekte olan özgürlükçü geleneğini temsil etmektedir (Örs, 2009: 79).¹⁶

Mill'in liberalizmi, liberalizmin baş savunucularından Locke'un görüşlerinden birçok önemli noktada ayrılmaktadır.¹⁷ Mill'in erekbilimsel liberalizmi, daha başta "yetenekli bir faydacılık"tır.¹⁸ Mill'in liberalizmi laikdir, dinî bir tabanı yoktur. Mill, insanların nasıl bir hayat yaşamaları gerektiğini göstermeyi amaçlamıştır ve bu yaşam biçimine en uygun toplum tipini araştırmıştır. Bu açıdan, başlangıç noktaları doğa ve insanın kaderi üzerine düşünceler olan ve sosyal ve politik fikirlerinin rehber ilkelerini bunlardan sağlayan Yunan ve Hıristiyan filozoflarını takip etmiştir. Dolayısıyla liberalizmin Mill'in ellerinde minimalist olarak kalmasını ve içeriksel bir iyi yaşam görüşünü savunmaya başlaması şaşırtıcı değildir (Parekh, 2002: 52).

Mill'e göre insan, dünyadaki en yüce varlıktır ve bu konumuna uygun bir hayat sürmelidir. "Kaderi" ve "bir insan olarak göreceli değeri", kendisini mükemmelleştirmeyi, elinden gelen en "yüce" veya "iyi şey" olmayı kapsamaktadır (Mill, 1964: 116 vd.). Böylesi tamamen insanca bir yaşam bireyselliği, özgür iradeyi ya da bağımsızlığı da kapsar. Mill, bu terimleri ya birbirleri yerine ya da ortak bir idealin farklı yönlerini belirtmek için kullandığı görülür. Amaç, kişinin yaşamını, ideal olarak, hayatında kendisinin yaratmadığı veya düşünüp onaylamadığı -kaçınılmaz olan şeyler dışında- çok az şey bırakacak biçimde kendisinin belirlemesidir. Mill'in liberalizmi: (1) Kişinin kendi seçimlerini yapmasını ve kararlarını almasını; (2) kendi isteklerini, inançlarını, fikirlerini ve değerlerini belirleyerek bunların gerektiği gibi "kendisine ait olduğundan" emin olmasını; (3) atalarından kalan inançların gerekçelerini eleştirel biçimde incelemesini; (4) gerektiğinde bunları yenilemesini kapsar. Zira "*İstekleri ve dürtüleri kendisine ait olmayan kişinin karakteri de ancak bir buharlı lokomotifinki kadardır.*" (Mill, 1964: 118)

¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Cowling, 1963; Himmelfarb, 1974; Hamburger, 1999)

¹⁷ Aydınlanma Çağı öncüleri arasında sayılan John Locke'un politik felsefesi, mutlakiyetçiliğe karşı insan özgürlüğü ve insan hakları öğretilerini savunmakla beraber; özgürlükçü ideallerin temelinde bir egemenlik anlayışını temsil eder. Nitekim Locke'un doğa hali ve egemenliğe bakışı da, kendisi ile aynı dönemde yaşamış olan Hobbes ile büyük farklılıklar içermektedir. Bu çerçevede Locke'un düşüncesinde insanlar, doğa halinde tam bir eşitlik ve özgürlük içinde yaşarlar. Başkalarından izin almaya gerek görmeden, başka bir kişinin iradesine boyun eğmeden istediklerini yaparak, ellerindeki değerleri diledikleri gibi kullanarak yaşarlar. Ayrıntı için bkz. (Göze, 2000: 154-155)

¹⁸ Özgürlüğün önceliği, faydacılığın reddettiği şeydir. En temel eleştiri, faydacılığın, kişilerin farklılığını ciddiye alması ve ahlakî açıdan asıl önem taşıyan şeyin, tercih sahibi kişilerden çok, tercihlerin kendisi olduğunu düşünmesi üzerinedir. Faydacılığın, ahlakî kişiliği oluşturan özerklik ve haysiyeti ciddiye almadığı; tercihlerin tatmininin, ancak, özerk ve bağımsız bir insani etkinlik sırasında gerçekleştiği takdirde anlamlı olacağı gerçeğini anlamaktan aciz olduğu söylenir. Faydacı bir adalet kuramı için, tatminler toplamının bireyler arasında nasıl dağıtılacağını bilmek bir şey ifade etmemektedir. Ayrıntı için bkz. (Berten vd., 2006: 108)

6. JOHN STUART MILL'DE BİREYSEL ÖZGÜRLÜĞÜN ANLAMI

1789 Fransız Devrimi'nin ardından, başarı getiren devrim, aynı zamanda yanında özgürlük, kardeşlik, eşitlik prensiplerini hayata geçirmeyi amaçlayan "Fransız İnsan Hakları Bildirgesi"nin yayımlanmasına vesile olmuştur. Her ne kadar anılan bildirgenin sonrası dönemlerde kölelik yasal platformlarda tarihe karışmış gibi görünse de, kölelik, özellikle Doğu toplumlarında farklı boyut ve şekillerde yaşatılmıştır. Burada kölelik olgusuna bilinçli olarak dikkat çekilmek istenmektedir; zira kölelik ile özgürlük, birbirleriyle çelişen, birbirlerini yok sayan olgulardır. Birinin olduğu yerde ötekini varlığından söz etmek gülünç olacaktır. İnsanlar doğuştan özgür olmalı ve o şekilde yetişmeli, yetiştirilmelidir ki, toplum yaşamı içinde bireysel özgürlüğün gerçek niteliği ve içeriği araştırılabilsin ve belirlenebilsin. Aksi takdirde, özgürlüğün hiçbir tarzından söz etmenin bir anlamı kalmayacaktır. Bu nedendir ki, "bireysel özgürlük", özellikle 19. yüzyılın liberal toplumlarında bir anlam kazanmaya ve gerçek değerini bulmaya başlamıştır. Bu özgürlüğün özü ve anlamı üzerine, anılan yüzyılda dikkate değer bir çalışmayı da, İngiliz düşünürü John Stuart Mill gerçekleştirmiştir.

Onun *Essay on Liberty* (Hürriyet Üstüne) (1972; 2005; 2009) başlıklı yapıtı, bu alandaki modern araştırmalar için, temel bir başlangıç metni görevi görmektedir. 19. yüzyıl İngiltere'sinde, emperyal yayılma kadar sosyal ve bilimsel yenilikler çağı da olarak kabul edilen "Kraliçe Victoria" döneminde yaşayan Mill, sosyal özgürlüklere yönelik savunusu ile "liberal düşünürün modeli" haline gelmiştir. Keza Mill, kendi döneminde *Essay On Liberty* gibi bir kitaba şiddetle ihtiyaç duyulduğunu düşünmüştür. Kraliçe Viktorya İngiltere'sinde özgürlük, uzunca bir zamandır sağın aralıklı hücumlarına maruz kalmıştır. Ancak Mill'e göre, bunlar özgürlüğe karşı olan ana tehlikeyi oluşturmamaktadır. Çok daha tehlikeli olan, "moralistler" (ahlakçılar) ve siyasî reformcuların -genellikle istemeyerek- sebep oldukları özgürlük erozyondur. Nitekim Mill, eşi Harriet'e; "*Günümüzün sosyal reformcularının hemen hemen bütün projeleri gerçekte hürriyeti yıkmayı amaçlıyor.*" diye yazmaktadır (Thomson, 2006: 200).

Peki, Mill özgürlüğe neden bu denli çok önem vermektedir? Mill, özgürlüğü, toplumda canlılığın sürmesi ve toplumsal devrimin motoru olarak görmektedir. Mill, toplumsal deneyim zenginliği ve çeşitlilik olduğu sürece, nerdeyse Darvinci bir anlayışla toplumların değişim olanağına sahip olabileceğini; olumlu değişimlerin de ancak değişim olanağı olduğunda mümkün olacağını düşünmektedir.¹⁹ Diğer deyişle, en çok sayıda kişiyi en yüksek düzeyde mutlu edebilmek, deney zenginliğiyle mümkündür. Bu olanağı da ancak toplumsal uyumun aptallaştırıcı etkisinden kaçabilirsek bulabiliriz.²⁰

Bütün önemli sosyo-politik-felsefî çalışmalar gibi *Hürriyet Üstüne* de, bir tehlikeye karşı gösterilmiş bir tepkidir. Aslında Mill, bu tehlikeye karşı Alexis de Tocqueville'in (1994 [1838]) "*Amerika'da Demokrasi*"siyle yıllar önce uyarılmıştır. Tocqueville'in "*çoğunluğun tahakkümü (tiranlığı)*" ifadesiyle işaret

¹⁹ Mill'in *Hürriyet Üstüne* adlı ünlü eseri ile Darwin'in *Türlerin Kökeni* aynı yıl yayınlanmıştır. Mill'in, bilginin gelişmesini, varolmak için şiddetli bir mücadele veren fikirlerden doğru olanlarının güçlendiği ve çoğaldığı evrimsel bir süreç olarak değerlendirdiği söylenebilir. Ayrıntı için bkz. (Thomson, 2006: 210)

²⁰ Bu konuda ayrıntı için bkz. (Capaldi, 2011: 34-51)

ettiği tehlike, “popüler ‘ethos’un kişisel inançlar üzerindeki tiranlığı”dır. Mill de, kendi yaşadığı Victorya dönemi için korkulması gereken tiranlık türünün “vücut üzerinde değil, zihin üzerindeki” tiranlık olduğu konusunda Tocqueville ile hemfikirdir. Nitekim Mill (2009: 9), anılan eserinde “çoğunluğun tiranlığı”nın başlıca gerçekleşme yolunun kamu otoritelerinin icraatları olarak algılanmaması gerektiğini tekrarlar ve konuya şöyle açıklık getirir:

“Sosyal demokrasi, her ne kadar insanlara çeşitli siyasi baskı rejimlerinin uyguladığı türden müeyyideler getirmiyorsa da, kaçacak yolları tıkadığından, hayatın ayrıntılarına çok daha esaslı bir nüfuz ettiğinden ve ruhun kendisini esir aldığından, diğer baskıcı rejimlerden çok daha korkunç bir sosyal tiranlık halini alabilme özelliğini taşımaktadır.”²¹

Mill’in İngiltere’inde entelektüeller arasında “fikri boyunduruk” öylesine ağırlaşmıştır ki, ona göre çağdaşlarından yalnızca ticaret ve sanayiyle meşgul olanlar bağımsızca ve enerjik olarak düşünebilmektedir. Mill’in tahminine göre, demokratik çoğunluklar, güçlerinin farkına vardıklarında onu, sonuna kadar kullanma eğilimine girecekler; böylelikle sivil özgürlük, toplumsal özgürlüğün kamuoyunca belirlenen sınırlarından daha geri olmayacak şekilde devletçe sınırlandırılacaktır.²²

²¹ Ortaya koymaya çalıştığımız gibi, John Stuart Mill, özgürlükçü bir liberaldir ve liberal düşüncenin en önemli düşünürleri arasında yer almaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki, Mill de, örneğin “genel ve eşit oy” düşüncesine pek olumlu bakmamakta ve kısıtlı oy hakkını savunmaktadır. Dolayısıyla Mill’in burada alıntıladığımız sosyal demokrasiye ilişkin görüşleri, günümüzde siyaset biliminde yaygın olarak anlamlandırdığımız semantik bağlamında kullanılmamıştır. Mill burada “çoğunluk baskısının” birey özgürlüğü üzerindeki ağır kısıtlayıcılığının altını çizmektedir ve buradan da sınırlandırılmış oy hakkına geçmek zor olmamaktadır. Burada Mill’in liberal özgürlük anlayışının, genel felsefesiyle çeliştiği görülmektedir. Bunu, Mill’in zihninin, hâlâ az da olsa, gençliğinde benimsediği ve bizim de daha önce açıkladığımız faydacılık felsefesi altındaki etkiye bağlamak mümkündür. Ayrıca, Mill’in bu görüşlerini olgunlaştırdığı dönemlerde çağdaş Batı demokratik ilke ve prensiplerinin de tam olarak olgunlaşmadığı ve oturmadığını belirtmekte fayda görülmektedir. Ayrıca Schwartz’a (1972: 154, 192) göre, Mill’in bir liberal olduğunda ve onun daima toplum bireyleri arasındaki yarışmanın olumlu etkisine inandığında asla kuşku olmamakla beraber, Mill, sosyalist bir sistemin bireyin özgürlüğünü kısıtlayacağından daima korkmuştur. Bununla birlikte, yine Schwartz, Mill’in döneminin sosyal yapısından da memnun olmadığını ve onun, çoklukla toplumdaki yarışmacı sistemi geliştirmeden yana olduğuna vurgu yapar. Bu konuda ayrıca bkz. (Davis, 1985: 355; Friedman, 1968)

²² Mill için, bireyin temel kamu özgürlükleri hayati önemdedir. Birey neden bu haklara sahiptir ve neden sahip olmalıdır? Birey, bir sosyal toplum içerisinde yaşar; ancak sosyal toplumda bireylerden mürekkeptir. Böyle bir durumda, sosyal toplumu oluşturan birey, bu toplumun temel parçasıdır. Bu halde öncelik bireydedir. Farklı bireylerden oluşan böyle bir sosyal toplumun varlık amacı ise, doğal olarak, bireylerin yaşama, güvenlik gibi ihtiyaçlarını karşılamaktan ibarettir. Bireyler bu bakımdan hakları bakımından eşit, kamu yönetimi ise bu hakları karşılamakla yükümlüdür. O halde, özgürlüğe bir sınır koyulacaksa, bunun nihai hedefi de bireylerin bu haklarını yaşayabilecekleri bir ortamı yaratmak, korumak veya geliştirmek olmalıdır. Bu nedenle, insanın diğer insanın özgürlüğüne müdahalesi objektif bir çizgidir, zira eğer buna izin verilirse, ortada bir özgürlük kalmaz, “zarar” budur. Diğer yandan önemli olan birey mutluluğu ise, kamu yönetimi en fazla bireyin seçimi ile belirlenmelidir, çünkü bireyler kendi mutluluklarının ne olduğuna başka bireylere göre daha iyi belirleme gücüne sahiptir. Böyle seçimle yürütülen bir kamu yönetimi ise çoğunluğun diktasına dönüşmemelidir. Eğer böyle bir şey olursa, esasında çoğunluk için de bir özgürlük durumu kalmayacaktır.

Mill'in eserinde savaş açtığı tehlikeye karşı savaş yöntemleri nasıldır? Mill, özgürlük konusunda hiçbir doğal hakka atıfta bulunmamıştır. Gençliğinde “faydacılık” fikrinin²³ dayatıldığını daha önce gördüğümüz Mill, bu ilkesini hiçbir zaman tam olarak terk etmese de, bu fikrin çok dar bir ilke olduğunu anlamış ve desteklenmesi gerektiğini saptamıştır. Dolayısıyla bireysel özgürlük konusundaki görüşlerinde dayandığı ilke “faydacılık”tan hayli farklıdır. Mill'in (1972: 72-73) sözleriyle; “*İnsanlığın kurtuluşunu temin eden ve başka bireylere ya da gruplara müdahale hakkını veren bu ilke, nefsi müdafaa prensibidir. Buna göre, medeni bir toplumun üyelerine, onların isteklerine karşı güç kullanmanın yegâne meşru gerekçesi, başkalarına zarar verilmesini engellemektir.*”

Faydacılık fikri ile sadece farklılığıyla kalmayıp, zaman zaman onunla çatışan bu prensip bağlamında Mill, sık sık kendi fikirlerinin topluma, önemli faydalar sağlayacağını belirtir. Bu fikirler, toplumsal maliyetlere de yol açmaz. Ona kalırsa, toplumun müdahale edebileceği eylemler, her halükarda toplumu etkilemeyenler veya ihmal edilebilir bir etkisi olanlardır. Mill genellikle şunu savunur: Toplum tarafından sınırlanmaması gereken eylemler, yalnızca o işin öznesini ilgilendiren, onu etkileyen eylemlerdir. Gerçekten de, Mill'in prensibi, öyle gözüküyor ki, gerçekte insanların harici/dışsal faaliyetlerini değil, dâhili/içsel düşüncelerini ve duygularını himaye eder.

Mill'e göre, insanın özgürlüğünün merkezi bölgesi, “bilincin dâhili alanı”dır. Burada söz konusu prensip, “en kapsayıcı anlamıyla vicdan özgürlüğü”nü talep eder.²⁴ Gördüğümüz gibi, Mill, ahlakî meselelerde faydacılık prensibini nihai ölçü olarak görmeyi bırakmış ve yerine vicdan özgürlüğünü koymuştur.²⁵ Bu da, toplumun, aklı başında bir kişiye onun iyiliği için ve onu daha mutlu kılacak, bu arada kimsenin mutluluğuna da dokunmayacak olsa bile müdahale etmemesi prensibidir.

Özgürlükler bağlamında, Mill'in ortaya koyduğu bir diğer önemli prensip de şudur: Toplum, insanların hakikati arama çabalarına -bu çabaların keşifleri toplum için tehlikeli dahi olsa- engel olmamalıdır. Bu kapsamda Mill (1972: 27), “*tartışma özgürlüğü*” için; “*Fikirleri ifade etme ve yayınlama özgürlüğü, bireyin başkalarını da ilgilendiren temasları arasında olduğundan, burada başka bir prensibin geçerli olduğu düşünülebilir.*” demektedir. Ancak Mill, düşünme özgürlüğü ile bunları ifade etme ve yayınlama özgürlüklerinin pratikte birbirlerinin ayrılmaz parçaları olduğunu da vurgulamadan yapamaz.

Bir toplum için, bireyin siyaseten baskın bir ideolojinin titreten, felç edici etkisinden korkmaksızın, görüşünü ifade etmekte kendisini özgür hissetmesinin güvence altında olmasından daha temel bir ikinci şey yoktur. Nitekim Mill (1972: 23), bize hoş gelmeyen, fikrimize aykırı olan veya fikrimizi tehdit eder görünen fikirlerin ifade edilebilmesini desteklememizin “*özgürlük*” kavramı açısından niye çok önemli olduğunu şu derin ve anlamlı belagatle ortaya koymuştur; “*Eğer tüm*

²³ Faydacılığın merkezi fikri de, her bir şeyin insanlara en büyük mutluluğu verip vermediğine göre değerlendirilmesi gereğidir.

²⁴ Vicdan özgürlüğü şu alt özgürlüklerden oluşur: Düşünce ve duygu özgürlüğü, bütün konular hakkında istediğini düşünme ve ifade etme özgürlüğü -pratik ya da spekülatif- ister bilimsel, isterse ahlakî veya teolojik.

²⁵ Mill'in ahlak anlayışı, değer ve moral üzerine olan görüşleriyle ilgili çalışmalar olarak bkz. (Habibi, 2001; Güntöre, 2004; Donner, 2006)

insanlığın, farklı düşünen tek bir kişiyi susturmasını haklı buluyorsanız, gün gelip o tek kişinin iktidarı ele geçirdiğinde tüm insanlığı susturmasına karşı çıkmaya da hakkınız olmaz.”

Mill'e (1972: 64, 34, 21) göre, insanların birtakım gerçekleri kavramış olması iyi bir şeydir ve diğer unsurlar eşit olmak kaydıyla, bir toplumdaki “gerçek stok”u ne kadar çoksa, toplumun refahı da o ölçüde gelişir. Toplumdaki bilinen gerçek miktarını artırmada tartışma özgürlüğünün merkezi bir yeri bulunur. Bir fikrin doğruluğu hakkında bize kesinlik kazandırabilecek olan şey, muhaliflerinin ona yönelttiği eleştirilere dayanma gücüdür. Bunun içindir ki, belli bir fikrin, onun yanlışlığı yolunda muhalefette bulunduğu durumda bile yanlış fikri bastırmak, gerçeğe zarar vermektir. Böylelikle kendimizi, doğru fikri test etme fırsatından mahrum bırakırız. Zira gerçeklerin eleştiriden korunduğu durumlarda, gerçekler dogmaya dönüşür ve entelektüel gelişme yavaşlar. Fikirlerin nispi güçlerini ve zayıflıklarını, ancak onların çarpışmasına izin verildikten sonra görebileceğimizden, kamu sansürü, genel-geçer fikrin tamamen doğru olduğunu bilemeyecektir. Mill bunu şöyle ifade eder; “*Bir fikri, her bir tartışma fırsatı sonrasında çürütülmediğinden dolayı doğru farz etmek ile aynı fikri muhaliflerinin onu çürütme teşebbüslerine izin vermeme maksadıyla doğru farz etmek arasında çok büyük bir fark vardır.*” Bir fikrin ifade edilmesini yasaklamak, insanlığın hem bugünkü nesline hem de gelecek nesillere, o fikrin hem muhaliflerine hem de taraftarlarına karşı işlenmiş büyük bir kötülüktür. Eğer bu fikir doğruysa, insanlar yanlışlarını düzelterip, yerine doğruları koyma fırsatından mahrum kalırlar. Yanlışsa, yanlışlığın ortaya çıkmasıyla doğruların daha açık bir şekilde kavranması ve yaşanan bir etki meydana getirmesi şansını kaybederler.

Quinton (1981: 152), Mill'in düşününün en belirgin tarafını, onun başkalarının kişiliklerine karşı beslediği saygı ve sevgi olduğunu vurgular. Bütün insanlık bir tarafta ve tek bir kişi muhalif tarafta olsa dahi, ne insanlığın o tek kişiyi susturmak için meşru bir gerekçesi vardır ne de -eğer gücü varsa- o tek kişinin diğerlerini susturmasının. Doğru ya da yanlış olsun, herhangi bir fikir üzerinde baskı kurma, gerçeğe ihanettir (Thomson, 2006: 208-211). Bu anlamda Mill'in (1972: 16-17) “bireysellik” üzerine olan düşünceleri de, hem bireysel özgürlük hem de toplumsal özgürlük ile çok yakından ilişkilidir. Mill için özgürlük, başkalarını mutluluklarından yoksun bırakmadığı veya onların mutluluğa ulaşma çabalarına engel olmaya kalkışmadığı sürece, bireyin kendi iyiliğini kendi bildiği yolda araması serbestisi biçimi olarak tanımlanabilir. Mill'e göre her bireyin özgürlüğü, kendi yaşam alanında, başkalarının yaşam alanlarına girmedikçe salt belirleyici olmalıdır.

Mill'in bu konudaki ana fikri; her birimizin -başkalarının fikirlerinin borazanlığını yapmak ve insanların genellikle yaptığı gibi yaşamını bize dayatılan şartlara göre sürdüren kişiler olmak yerine- kendi fikirlerine sahip ve kendi yaşam planını belirlemiş kişiler olması gereğidir. Mill, bu anlamda belirgin bir bireysel amaca yönelik olmasa da, farklılığı alkışlar. Mill'e göre, “fikir tahakkümü”nün farklılığı dışlaması sebebiyle, halkın farklı olması gereği iyidir. Mill, toplumda çeşitliliği sırf “farklılık iyidir” diye gerekçesiyle onaylıyor gözükse de, aslında ona önem vermesinin ana nedeni, her bir bireyin kendi hayatını kendi kabiliyetlerine göre sürdürdüğü bir toplum öngörüsüdür. Mill'in burada kullandığı argüman, onun ifade özgürlüğüne ilişkin geliştirdiği argümanı akla getirir. Bu da,

bireylerin yaşam tarzları arasında ne kadar farklılık ve zıtlık varsa, daha iyi yaşamı tarzlarının bulunması yolunda o kadar çok ilerleme imkânı olduğudur.²⁶

“İnsanlar mükemmel varlıklar olamadığından, farklı fikirlerin ortaya çıkmasının iyi bir şey olduğunu kabul eden bir kimse, farklı yaşam tarzlarının, her bir karaktere – başkalarına zarar vermemesi kaydıyla – kendisini geliştirmesi için özgürlük tanınmasının gereğini ve farklı yaşam tarzlarının her birinin saygıdeğer olduğunu kabul etmek durumundadır.”
(Mill, 2009: 46)

Mill’e (1972: 3) göre; *“Toplumsal özgürlük, toplum tarafından, birey üzerinde yasal olarak kullanılabilen iktidarın niteliği ve sınırlarıdır.”* Bu anlamda Mill (1972: 72-73), bireysel özgürlüğün otorite ve yasayla doğrusal bir ilişki içinde bulunduğuna dikkat çekerek, bu türlü bir özgürlük algısının esas yapısını şöyle açıklar:

“Güvence altına alınan insan türü açısından, birey olarak ya da topluluk olarak herhangi birisinin ya da birilerinin davranış özgürlüğüne müdahale etme ile ilgili tek ilke, bireyin kendi kendisini koruma (nefsi mücadele) hakkıdır. Uygar bir toplumun herhangi bir üyesi üzerinde haklı olarak bir güç uygulamanın tek amacı işte budur. Bu ilke bireyin istencine karşı olarak, başkalarına zarar vermeyi önlemek amacıyla konmuştur. İster fiziksel ister ahlaksal anlamda olsun kişinin kendi iyiliği böyle bir müdahale için yeterli bir neden oluşturmaz. Birisinin davranışa müdahaleyi haklı çıkarmak için, o davranışın bir başkasına zarar verdiği gösterilebilmiş olmalıdır. Şu halde herhangi bir bireyin eyleminde topluma karşı sorumlu tutulabileceği yön onun eyleminin başkalarıyla ilgili olan yönüdür. Yalnız kendisini ilgilendiren kısmında, onun özgürlüğü hak olarak mutlak; kendisi üzerinde kendi bedeni ve zihni üzerinde, birey mutlak olarak egemendir.”

Buna göre, bireyin yaşama hak ve özgürlüğü birincildir. Dolayısıyla bireysel özgürlüğün “olmazsa olmaz” koşulu, herhangi bir bireyin diğer bireyler tarafından hiçbir şekilde zarara uğratılmadan ve uğratılmayacak şekilde serbest bırakılması hakkıdır.²⁷ Bu çerçevede, özgürlüklerin de sınırsız olmadığına inanan Mill’e (1972: 73) göre; *“Medeni topluluğun herhangi bir üyesinin iradesine rağmen üzerinde kullanılacak haklı iktidarın yegane amacı, diğerlerine zarar vermesini*

²⁶ Bu konu şöyle de ele alınabilir; *“Liberalizm beni, değer verdiğim özel gelenek ve görenekleri, öteki insanların değer verdiği gelenek ve göreneklerle uzlaşma zorunluluğuna götürür. Ya da en azından bana yabancı gelen gelenek ve göreneklere, inanışlara karşı iyi ya da kötü bir tavır takınmayan bir durumda kalabilmeliyim. Şu halde liberalizmin benden istediği şey, herhangi birisine zarar vermediği sürece herhangi bir yaşam biçimine hoşgörülü olmam gerektiğidir.”*
(Graham, 1989: 212)

²⁷ Mill, öncelikle bireyin toplum/devlet karşısındaki görevlerine değil, haklarına bakar. Kişi özgürlüğü, ancak başkalarına zarar vermemesi için kısıtlanabilir; asla “kendi iyiliği için” kısıtlanamaz. Herkes kendisi için neyin iyi ve doğru olduğuna karar verme hakkına sahiptir. Birey kendi kafası ve bedeninin tek hâkimidir. Bu çerçevede Mill, özellikle düşünce ve ifade özgürlüğünü tutkuyla, coşkuyla savunur. İnsanların diledikleri gibi konuşup yazabilmesi, düşünsel ve toplumsal gelişmenin zorunlu şartlarındandır. Mill, her türlü yanılmazlık iddiasına şüpheyle bakar. Kimse kendi mutlak doğrularını başkasına dayatamaz. Eğer karşındakinin görüşlerini savunmasını engelliyorsan, kendini yanılmaz farz ediyorsun demektir. Hele bunu, muhatabını dinsizlik veya ahlâksızlıkla suçlayarak yapıyorsan, özgürlük için daha ölümcül bir durum tasavvur olunamaz.

engellemektir.” Mill, bireylerin mutlak özgürlük kullanacakları “kendileriyle ilgili” eylemler ile diğerlerinin özgürlüklerini kısıtlayabilecek ya da onlara zarar verebilecek “diğerleriyle ilgili” eylemler arasında net bir ayırım yapar. Mill, birey üzerinde, kişinin kendisine fiziksel veya ahlakî olarak zarar vermesini engellemek üzere tasarlanmış olsalar bile, hiçbir kısıtlamayı kabul etmez. Bu türden bir görüşe göre, örneğin otomobil sürücülerinin emniyet kemeri veya motosiklet kullanıcılarının kask takmalarını zorunlu kılan yasalar kabul edilemez niteliktedir. Mill’e göre özgürlük, salt dışsal baskılardan azade olmaktan çok daha fazla bir şeydir: Özgürlük, gelişme ve nihai olarak da kendini gerçekleştirmeyi başarmak üzere insani kapasiteyi gerektirir (Heywood, 2010: 45-47).

Bu bağlamda, “*bireysel özgürlük*” konusunda, düşünürün şu uyarısına dikkat etmek önemlidir; “*Dünyanın her tarafında toplumun birey üzerindeki yetkilerini, kamuoyu gözüyle ve hatta yasalar aracılığıyla gerektiğinden çok genişletmek konusunda giderek büyüyen bir eğilim vardır. Bütün ülkelerde görülen değişimlerin yönü giderek toplumu güçlendirmeye ve bireyin gerçek anlamdaki yetkilerini azaltmaya doğru olduğuna göre; bireysel özgürlük alanına yapılan saldırı kendiliğinden ortadan kalkmayacak, tersine, giderek korkunçlaşacaktır.*” (Mill, 1972: 18)²⁸

Bu anlamda Mill’in, insanın özgürlüklerini doğa durumundan farklı bir tabanda inceleyen ilk demokrat olduğu söylenebilir. “*Hiçbir şey, bireyden üstün olamaz.*” ve “*Birey, yanlış olarak gördüğü her şeye karşı çıkma özgürlüğüne sahiptir.*” diyen Mill, Locke’la başlayan, Rousseau’yla daha soyut ve devletçi bir boyuta taşınan insan hakları söylemini, insanın doğa durumundaki haklarında temellendirmek yerine, faydacı ve daha gerçekçi bir savunmayla şekillendirmiş; salt insanı ve onun her türlü özgürlüğünü (özellikle ifade özgürlüğü)²⁹ olabildiğince çoğulcu bir prensiple ele almıştır. Dolayısıyla Mill’in fayda ilkesi çerçevesinde; “*Bireysel özgürlüklerin en iyi savunusu, zorunlu olarak, en doğrudan olanı değil, fakat daha çok insanların düşünme sürecinden sonra varoluşlarının değerini anlama tarzlarıyla en çok uyum içinde olanıdır.*” demek mümkündür (Berten vd., 2006: 228).

²⁸ Bentham’ın, “devletin halkın yararı için halk adına bazı işlere kalkışmaması gerektiği” düşüncesini geliştiren Mill, “devlet baba” düşüncesini eleştirenlerin başında gelir. Mill’e göre devlet, bireylerin potansiyellerini gerçekleştirmelerine olanak sağlayacak ortamı yaratmalı, ancak insanların bireyselliğini ezmemelidir. Böyle bir girişim, despotluktan başka bir anlama gelmeyecektir; “*Yararlı amaçlar için bile olsa, ‘istediği gibi kullanabilsin diye’ halkını uysallaştıran, küçüştüren bir devlet; sonunda küçük insanlarla, büyük şeylerin başaramayacağını görecektir.*” (Mill, 2009: 41)

²⁹ Mill, ifade özgürlüğünü, toplumsal ilerlemenin ve gelişmenin en temel gereği olarak tanımlar; zira ifade özgürlüğünün olmadığı bir toplumda olası yanlışların saptanma şansı sınırlıdır. Farklı fikirler bir toplumda ihtiyaç sonucu, kendiliğinden ortaya çıkar. İfade özgürlüğünün sorunsuzca temsil edildiği toplumlarda bireyin, herhangi bir sansür veya sınırlama söz konusu olmadan bilgisini ve düşüncesini aktarması toplumsal uzlaşma için önemli bir hamledir. Ayrıca ifade özgürlüğünün özde tanındığı toplumlarda, sistemdeki hataları saptamak ve bu hatalara çözüm bulmak daha hızlı bir süreç içerisinde gerçekleşir.

7. SONUÇ VE DÜŞÜNCELER

Mill'in, günümüzün çağdaş dünyasının benimsediği ve “eylem özgürlüğü” kapsamında anlamını bulan demokratik anlayışın temellenip yerleşmesinde katkısının büyük bir katkısının olduğu görülmüştür. Bu nedenle, insanlık tarihinin aynı zamanda bir tür özgürlük mücadelesi tarihi olduğu göz önüne alındığında, Mill'in konu hakkındaki fikirlerinin, kendi içinde zaman zaman çelişkiler barındırır ve onun ruhuna işlemiş faydacılık fikri ile çatışsa da, ne denli önemli oldukları görülmektedir.

Bugünkü Batı toplumunun ahlak anlayışının, ki homoseksüeller, lezbiyenler, transseksüeller dahil olmak üzere, insanların nispeten küçük kesimince baskıcı bulunduğu göz önüne alınacak olursa, bireylerin özgürlüğü konusunda çok yakın bir geçmiş olan 1800'lerden beri aşağı yukarı 200 yıldır yaşanan olağanüstü gelişmeler hayret vericidir. Bunu, Doğu toplumları, özellikle de Müslüman toplumlar için söylemek pek mümkün değildir. Zira gerçekte bireysel özgürlüğün temelini teşkil ettiğini düşündüğümüz “farklılık” olgusunun, din, laiklik ve kültür gibi fenomenlerle de bir hayli yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla halen dünyamızda Mill'in 1850'lerde öngördüğü temel bireysel özgürlükleri ve prensipleri benimseyememiş toplulukların, muhafazakâr-mutaassıp, gelenekçi ve daha da önemlisi çokkültürlülüğü kabullenememiş topluluklar olduğu görülmektedir. Bu tür topluluklar, hala Viktorya dönemi “ethos”unun ya da Mill'in kendi ifadesiyle “hayli esaslı toplumsal müsamahasızlık”larının bazen sessizce bazen de insanı dehşete düşürecek yollarla iş gördüğü toplumlardır.

Çalışmada ortaya konulmaya çalışıldığı şekilde Mill, bireyin özgürlüğü kapsamında vicdan, fikir, düşünce, ifade, tartışma ve yaşam tarzı özgürlüklerine büyük önem atfetmiştir. Mill'in yaşadığı Viktorya dönemi toplumunun bağnaz ahlakî atmosferi, aslında 1840'larda dahi Avrupa toplumunun henüz Aydınlanmayı tam olarak içine sindiremediğini ve tam manasıyla liberal-demokratik bir toplum olamadığını göstermektedir. Bu anlamda, Batı'nın bile bireysel özgürlükler konusunda bugünkü *özenilen* durumuna son 150 yıl içerisinde ve böylesine zorluklarla geldiği düşünülecek olursa, Doğu toplumlarının aydınlanması ve demokrasiyi içine sindirebilmesi ve ruhuna işlemesinin bir hayli zorlu bir yolculuğun eseri olacağını söylemek mümkündür.

Mill'in bireysel özgürlüklere tehdit olarak 1850'lerde dikkat çekmeye ve önlemeye çalıştığı “çoğunlukların kullanmaya kalkışabilecekleri devlet tahakkümü” dikkate şayan bir konudur ve bireysel özgürlüklerin önündeki en büyük tehlikeyi oluşturmaktadır. Zira son 150 yıldır Mill'in bu önemli öngörülerinin Batı'da görüldüğü dönemler olmuştur. Ancak bu tahakküme yol açan esas olgu, anayasal çizgiden ürkütücü bir şekilde uzaklaşma yolundaki teşebbüslerdir. Bir toplumda bireysel özgürlüklerin öncelikle sağlam anayasal hükümlerle güvence altına alınmasının önemi hayatidir. Daha başta anayasanın eksik, yetersiz ve sakat olarak inşa edildiği bir hukukî ortam, zamanla baskıcı ve müsamahasız kanun ve yönetmeliklerin etkinleşmesine yol açacak ve özgürlüklerin tanınması ile hukukun üstünlüğünün zayıflamasına neden olacaktır.

Mill'in ifade özgürlüğü ile ilgili fikirlerinin temelde doğru olduğu düşünülmekte ve insanların beraberce yaşadığı her yerde bu fikirlerin yaygınlık kazanmasından mutluluk duyulmaktadır. Bununla birlikte, Mill'in bireysellik ile

ilgili fikirlerinin, bu fikirlere karşı fikirlerin yaygınlık kazanması halinde düzeltici bir özellekle taşıdığı, ancak tamamen de onların yerine geçmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim yine Mill'in kendi prensiplerinin bir gereği olarak bir "bireysellik dini" oluşturmamız gerekir. Bu prensipler gereğince ahlakî iklimin, ister geleneksel ve tekdüze, isterse biraz aykırı, parlak ve hızlı bir yaşam sürsün, yalnızca fiilleri başkalarına zarar veren kimselere karşı baskıcı olması gerekir.

Nitekim Mill'in özgürlük üzerine olan çalışmalarında, bireyin özgürlüğü ile toplumun yetkisinde olan saha arasındaki çizgiyi belirleme yolundaki gayretler yetersiz görünmektedir. Mill, bu ayrımı, kimi zaman kişinin yalnızca kendisini ilgilendiren kişisel davranış sahası ve başkalarını ilgilendiren saha şeklinde yapmaktadır. Mill'in kendisi de, zaman zaman bu ayrımın işe yaramadığını itiraf etmektedir. Zira başkalarından tamamen soyutlanmış hiç kimse yoktur ve davranışlarımız bir şekilde başkalarını etkiler. Mill de bu sorunu, ayrımı diğer insanların menfaatlerinde "kesin bir zarar"a yol açan ve açmayan davranışlar formülasyonu ile bertaraf etmek ister. Bu, yine birey yanlısı ve pek tutarlı olmayan bir yaklaşımdır.

Mill'in özgürlük argümanının üç ayrı ilkeye dayandığı görülmüştür. Bunlar; fayda ilkesi, kişinin sadece kendini ilgilendiren davranışlarına müdahale etmeme ilkesi ve gerçeği arama ilkesidir. Mill'in ilk iki prensibinin, ister ayrı ayrı, isterse beraberce ele alınsın, tezini ispatlamak için yeterince güçlü olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla Mill'in bu iki ilkeyle arasına bir mesafe koyduğu farz edilse, bu durumda, çeşitli nedenlerle sansürlenmiş yazı, kitap, film, heykel ve benzerleri hakkında belki de şunu savunurdu:

"Gerçeği aramak, muhataralı bir iştir. Topluma büyük yararlar sağlayabileceği gibi, büyük tehlikeler de yaratabilir. İnsanların tehlikeleri bir tarafa atarak, sadece faydalardan yararlanmasını sağlamak da bizim kontrolümüzde değildir. Dolayısıyla, ya gerçeği aramaktan vazgeçeceğiz, ya da bunun risklerine katlanacağız. Fakat bu mümkün olsa bile, güvenlik adına gerçeği aramaktan vazgeçmek insanlık onuruna yakışmaz. Özgürlüğün, bir bedel ödmeden elde edileceği gibi bir zehaba kapılmayalım. Bunun, büyük bir maliyeti olduğunu kabul edelim ve bizim de bunu ödemeye hazır olduğumuzu belirtelim." (akt. Thomson, 2006: 216)

Yine de şu husus unutulmamalıdır ki, Mill'in öncelikli amacı, özgürlük konulu inandırıcı ve ciddi bir tartışma yapmak idi ve insanlar, en önemli gördükleri ilkelerle ilgili tartışmalar yaparken, zaman zaman konudan sapmalar olabilir. Ancak yine de Mill'in, kimi eksikliklerine rağmen, hala ve özellikle liberaller ve demokratlar için büyük önem arz ettiği aşikârdır. Keza Mill, siyasî ve sosyal demokraside bulunan özgürlüğü yok edici eğilimler hakkında köklü ve önemli açılımlar sağlamakta, böylelikle bunları kontrol altına almada bize yardımcı olmaktadır.

Bu anlamda, Tagore'nin³⁰ (1977) o muhteşem dizelerinin son sözü söylemeden bitirdiği düşünülmektedir:

³⁰ Rabindranath Tagore, 1861 yılında Kalküta'da doğan, 1941 yılında yine aynı şehirde ölen, 1913 yılında "Gora" adlı romanıyla Nobel Edebiyat Ödülü'nü, 1915 yılında ise, İngiltere'de "Sir" ünvanını alan Hinli şairdir. Bkz. <http://www.meydansozluk.com/bak/rabindranath+tagore>

“Fikrin korkusuz olduğu ve başın dik tutulduğu yerde,
Bilginin serbest olduğu ve dünyanın özel duvarlarla dar bölmelere
ayrılmadığı yerde,
Sözcüklerin, doğruluğun derinliğinden meydana çıktığı yerde,
Berrak aklın nehrinin, ölmüş âdetlerin hazin çölünde yolunu
kaybetmediği yerde,
Zekânın sürekli olarak genişleyen fikir ve fiile senin tarafından sevk
edildiği yerde,
Tanrım, sen benim memleketimi, işte bu özgürlük cennetinde uyandır.”

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, T. (1931), *Stuart Mill*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- Akarsu, B. (1988), *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul.
- Anschutz, R. P. (1953), *The Philosophy of J. S. Mill*, Oxford University Press, Oxford.
- Arblaster, A. (1984), *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Basil Blackwell, Oxford.
- Bakirezer, Güven (2005), “Türkiye’de Sosyal Liberalizm (1908-1945),” Yılmaz, Murat (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm (Cilt-7)*, İletişim, İstanbul, 139-163.
- Berlin, I. (1969), *Two Concepts of Liberty, Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, London.
- Berlin, I. (1990), *Deux Conceptions de la liberte, Eloge de la liberte*, Calmann-Levy (Agora), Paris.
- Berten, Andre, Da Silveira, Pablo and Pourtois, Herve (eds.) (2006), *Liberaller ve Cemaatçiler*, Dost, Ankara.
- Buckley, Jerome (1990), “John Stuart Mill’s ‘True’ Autobiography,” *Studies in the Literary Imagination*, 23: 223-231.
- Capaldi, N. (2011), *John Stuart Mill* (İ. Hakkı Yılmaz, Çev), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Claeys, Gregory (1987), “Justice, Independence, and Industrial Democracy: The Development of John Stuart Mill’s Views on Socialism,” *The Journal of Politics*, 49(1): 122-147.
- Cowling, M. (1963), *Mill and Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Cranston, M. (1954), *Freedom: A New Analysis*, Longmans, Gren, and Co., New York.
- Davis, Elynor G. (1985), “Mill, Socialism and the English Romantics: An Interpretation,” *Economica*, 52/207, 345-358.
- Dewey, J. (1987), *Özgürlük ve Kültür*, (Vedat Günyol, Çev.), Remzi, İstanbul.

- Donner, Wendy (2006), "Mill's Theory of Value," West, Henry R. (ed.), *The Blackwell Guide to Mill's Utilitarianism*, The Blackwell Pub., U.K.
- Ekelund, Robert B. and Tollison, Robert D. (1976), "The New Political Economy of J.S. Mill: The Means to Social Justice," *The Canadian Journal of Economics/Revue Canadienne d'Economique*, 9(2): 213-231.
- Fenn, R. (1987), *James Mill's Political Thought*, Garland, London.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1963), *Stuart Mill ve Türkiye'deki Tesirleri*, Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği, İstanbul.
- Friedman, Richard B. (1968), "An Introduction to Mill's Theory of Authority," Jerome B. Schneewind (ed.), *Mill: A Collection of Critical Essays*, Macmillan, London, 379-425.
- Friedman, M. (1988), *Kapitalizm ve Özgürlük*, (Doğan Erberk ve Nilgün Himmetoğlu, Çev.), Altın Kitaplar, İstanbul.
- Geçit, Bekir (2013), "John Stuart Mill'de Kadının Toplumsal Konumu," *Beytulhikme*, 3/2 (December), 105-127.
- Göze, A. (2000), *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, (9.b.), Beta, İstanbul.
- Graham, Keith (1989), "Liberalism and Liberty: The Fragility of a Tradition," Griffiths, Philip (ed.), *Key Themes in Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Güntöre, S.Ö. (2004), *John Stuart Mill'in Ahlak Anlayışı*, İlya Yayınları, İzmir.
- Habibi, D. (2001), *John Stuart Mill and the Ethic of Human Growth*, Kluwer Academic Pub., Boston.
- Hamburger, J. (1999), *John Stuart Mill on Liberty and Control*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Hayek, F. A. (1960), *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Heywood, A. (2010), *Siyasi İdeolojiler*, Adres Yayınları, Ankara.
- Heywood, A. (2011), *Siyaset*, Adres Yayınları, Ankara.
- Himmelfarb, G. (1974), *On Liberty and Liberalism: The Case of John Stuart Mill*, Alfred A. Knopf, New York.
- <http://tdkterim.gov.tr/bts/>, Erişim Tarihi: 20.01.2015
- <http://www.meydansozluk.com/bak/rabindranath+tagore>, Erişim Tarihi: 20.01.2015
- <http://dusuncetarihi.com/makale/areopagitica>, Erişim Tarihi: 20.01.2015
- Hughes, Patricia (1979), "The Reality versus the Ideal: J.S. Mill's Treatment of Women, Workers, and Private Property," *Canadian Journal of Political Science*, 12(3): 523-542.
- Kukathas, Chandran, Lovell, David W. and Maley, William (1990), *The Theory of Politics*, Longman Cheshire, London.
- Kymlicka, W. (1989), *Liberalism, Community, and Culture*, Oxford University Press, Oxford.
- Kymlicka, W. (1998), *Çokkültürlü Yurttaşlık*, Ayrıntı, İstanbul.
- Larmore, Charles (1990), "Political Liberalism," *Political Theory*, 18: 338-351.
- Lukes, S. (1991), *Equality and Liberty: Must They Conflict?*, *Moral Conflict and Politics*, Clarendon Press, Oxford.

- Mill, J. S. (1924), *Autobiography*, Oxford University Press, Oxford.
- Mill, J. S. (1927), *Hürriyet*, (Hüseyin Cahit [Yalçın], Çev.), Akşam Matbaası, İstanbul.
- Mill, J. S. (1946), *On Liberty and Representative Government*, Oxford University Press, Oxford.
- Mill, J. S. (1964), *Utilitarianism, On Liberty and Consideration on Representative Government*, Everyman's Library, London.
- Mill, J. S. (1972), *Essay on Liberty*, Dent, London [1859].
- Mill, J. S. (2003), *Düşünce ve Tartışma Özgürlüğü Üstüne*, K Kitaplığı, İstanbul.
- Mill, J. S. (2005), *Özgürlük Üstüne ve Seçme Yazılar*, Belge, İstanbul.
- Mill, J. S. (2009), *Hürriyet Üstüne*, Liberte, Ankara.
- Mises, L. von (1956), *The Anti-Capitalist Mentality*, D.Van Nostrand Co., Princeton, New Jersey.
- Mises, L. von (1952), *Planning for Freedom*, Libertarian Press, Illionis.
- Öner, N. (2005), *İnsan Hürriyeti*, Vadi, Ankara.
- Örs, H. Birsen (Der.) (2009), *Modern Siyasal İdeolojiler (19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Özgür, M. Erdem (2009), "John Stuart Mill on Justice in Property," *A.Ü. SBF Dergisi*, 64/3, 149-165.
- Parekh, B. (2002), *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, Phoenix, Ankara.
- Quiton, Anthony (1981), "Karl Popper: Özler Olmadan Siyaset," (Tuğrul Eryılmaz, Çev.), Crespigny, Anthony de ve Minogue, Kenneth R., Çağdaş Siyaset Felsefecileri, İstanbul, 144-159.
- Rousseau, J-J. (1994), *Toplum Sözleşmesi*, (Vedat Günyol, Çev.), Adam, İstanbul.
- Sahakian, W. (1995), *Felsefe Tarihi*, (Aziz Yardımlı, Çev.), İdea, İstanbul.
- Sabine, G. (1969), *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi-2, Yeni Çağ*, (Alp Öktem, Çev.), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara.
- Sarıca, M. (1983), *100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi*, Gerçek, İstanbul.
- Sartre, J-P. (1960), *l'Existentialisme est un Humanisme*, Negel, Paris.
- Schwartz, P. (1972), *The New Political Economy of J. S. Mill*, Weidenfeld and Nicolson, London.
- Skousen, M. (2003), *Modern İktisadın İnşası, Büyük Düşünürlerin Hayatları ve Fikirleri*, (Mustafa Acar, Ekrem Erdem ve Metin Toprak, Çev.), Liberte, Ankara.
- St. John, J. A. (ed.) (1848-1853), *John Milton'un Düzyazıları Vol. II*, H. G. Bohn, London.
- Tagore, R. (1977), *Collected Poems and Plays of Rabindranath Tagore*, Macmillan, London.
- Taylor, C. (2010), *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*, Gutmann, Amy (ed.), YKY, İstanbul.
- Tevfik, Rıza (1909), "John Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor?," *Ulum-i İktisadiye ve İhtimaiye Mecmuası*, 5(6): (14 Mayıs/14 Haziran).

- Thomson, D. (2006), *Siyasi Düşünce Tarihi*, (Ali Yaşar Aydoğan, Çev.), Metropol, İstanbul.
- Tocqueville, A. De (1838), *Democracy in America*, G. Dearborn & Co., New York.
- Tocqueville, A. De (1994), *Amerika'da Demokrasi*, Yetkin Basım ve Yayıncılık, Ankara.
- Tokatlı, A. (1973), *Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü-II*, Bilgi, Ankara.
- Touchard, J. (1962), *Histoire des Idees Politiques*, T. I-II, Press Universitaires de France, Paris.
- Waldron, Jeremy (1987), "Theoretical Foundation of Liberalism," *The Philosophical Quarterly*, 37/147 (April), 124-136.
- Yayla, A. (2002), *Liberalizm, Liberte*, Ankara.
- Yayla, A. (2004), *Siyaset Teorisine Giriş*, Siyasal Yayınevi, Ankara.
- Yılmaz, Murat (ed.) (2005), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm (Cilt-7)*, İletişim, İstanbul.

Gökhan Ak, a retired Navy Staff Captain, obtained his Ph.D. degree in Political Science from Hacettepe University in December 2014. He gained his M.A. degree in International Politics from the University Libre de Bruxelles in 2004, while he was serving his NATO duty for three years in Brussels NATO HQ. He has recently published some articles in international periodicals, and participated in many national and international symposiums and congresses in the last four years. As an expert on Turkish-Greek-Cyprus issues, his current research activities focus primarily on crisis management, Cyprus, Turkish political life and new forms of modernization, democracy and civil society.

Gökhan Ak, Siyaset Bilimi doktora derecesini Aralık 2014 ayında Hacettepe Üniversitesi'nden almış olan emekli bir Deniz Kurmay Albaydır. Brüksel NATO Karargahında üç yıllık NATO görevini ifa ederken, 2004'te Brüksel Özgür Üniversitesi'nden Uluslararası Politika dalında yüksek lisans derecesini almıştır. Son dönemde bazı uluslararası sosyal bilim dergilerinde çeşitli makaleleri yayımlanmış olup, son dört senede birçok ulusal ve uluslararası sempozyum ve kongrelere iştirak ederek tebliğler sunmuştur. Türk-Yunan-Kıbrıs konularında bir uzman olarak, yakın geçmişteki araştırma faaliyet ve çalışmaları esas olarak kriz yönetimi, Kıbrıs, Türk siyasî hayatı ile modernizasyon, demokrasi ve sivil toplumun yeni formları üzerine odaklanmıştır.